

Omberg med sin praktfulla och imponerande resning över östgötaslätten Västanstång, närmast Tåkertrakten, den s.k. Hovsbygden och omedelbart invid Vättern har icke mindre än 3 forntida borganläggningar. Berget omfattar en längd av 10 km (N—S) och en bredd av 3 km med en högsta höjd av 263,5 m över havet och 175 m över Vätterns vattenyta. Bergshöjden bildar genom sina avgränsande förkastningslinjer en horst med avdelade klinter, här och var naturligt svårforcerade, med ibland helt oframkomliga hinder i form av mycket branta sluttningar och ofta lodräta bergväggar. En klintformation som Omberg blev en stor tillgång för denna forntidsbygds expanderande bondekultur under järnåldern vid valet av lämpliga borgberg. Sådana fästen, även lämpade som skyddsboningar för folk och fä, låg vanligtvis osynliga men ändock relativt nära slättbebyggelsen.

Omberg är framför allt känt för en yppig vegetation, för intressanta grottbildningar och kanske icke minst för vida och glansfulla utblickar från utsiktstornet på högsta klinten, den s.k. Hjässan. Till dessa sevärdheter fogas Ombergs tre märkliga och högst intressanta forntida borgar. En under de senaste åren utförd ganska omfattande skogsgallring och röjning har givit ett gott resultat och nu kan en större allmänhet närmare studera anläggningarna. I anslutning till de fornvårdande arbetsuppgifterna har också specialkartor i skala 1:1 000 upprättats. Landsantikvarien har lämnat anvisning och Skogsvårdsstyrelsen i länet ombesörjt röjningsarbetet, som i rehabiliteringssyfte utförts av patienter vid Birgittas sjukhem med AMS-medel. Genom landsantikvariens försorg kommer det i fortsättningen att finnas uppsatta på lämpliga platser inom dessa borgar orienterande kartor till ledning för en intresserad besökare.

Ombergs högsta klint, Hjässan, vid bergets sydända upptar den största fornborgsanläggningen. Den ligger ovanför Alvastrabygden drygt 1 km in på bergområdet och 225 m SV om Hjässatorget, som är en utmärkt parkeringsplats. — Längre in på berget, 1,5 km N om Hjässatorget, nära Surmossevägen ligger V om och invid Surmossen nästa forntidsborg, kallad Borggården. — Den tredje fornborgen, omnämnd som drottning Ommas borg, upptar Ombergs nordligaste udde, kallad Borgudden invid Vättern och ett par km SV om Borghamn.

Hjässans fornborg, kartbilden fig. 3, omfattar en relativt stor yta, längd 500 m, NNO—SSV, och bredd intill 200 m med en höjd av 175 m över Vättern. Borgberget stupar mycket brant i O och i V—SV. Någon beständig mur har tydligen icke ansetts behövlig intill dessa branter. Men vid de mindre branta sluttningarna i riktning mot VNV—N—NO förekommer på synbarligen lämpliga avsatsbildningar en 450 m lång och 1—1,5 m bred

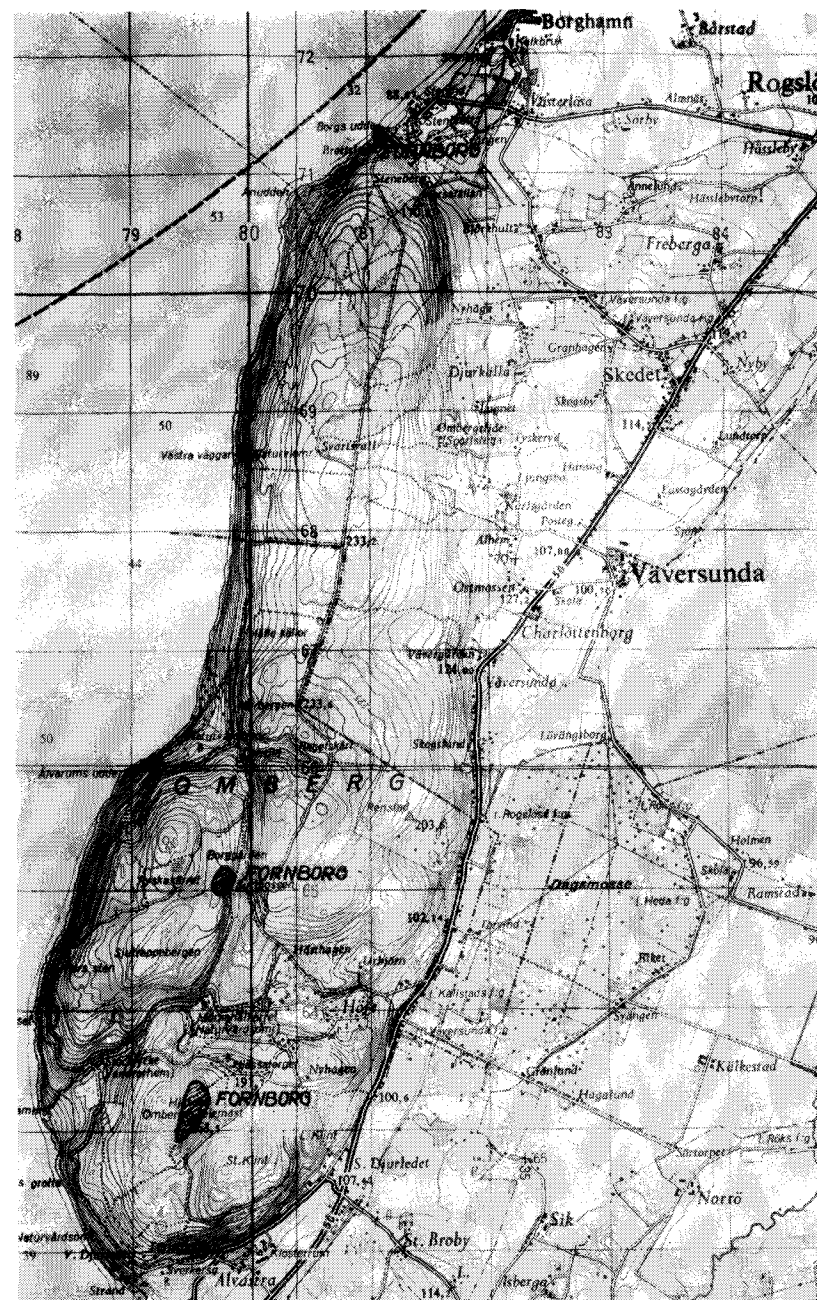

Fig. 2. Karta visande läget av de tre fornborgarna på Omberg. Från söder: Hjässaborgen, Borggården och Drottning Ommas borg

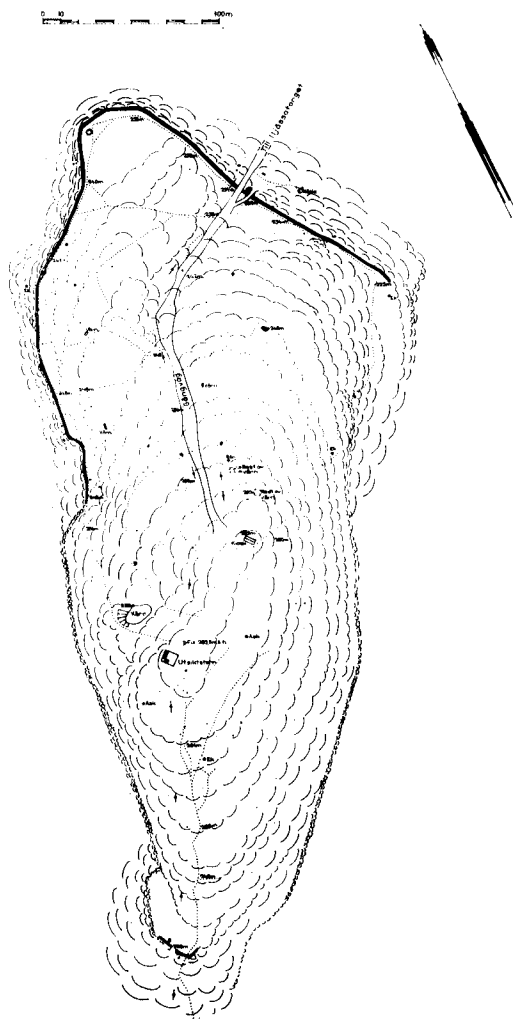

Fig. 3. Karta över Hjässaborgen. Upprättad 1968 av författaren. Fornborgen innesluter hela Hjässan. Vid anläggandet har man utnyttjat de naturliga förutsättningar för försvar, som de branta stupen ger. Den norra delen omges av ett murverk, som nu är nedrasat, men som ursprungligen bestått av grästen i kallmur. När borgen var i funktion har murarna möjligen haft en överbyggnad i form av ett stockverk eller en palissad. Den ursprungliga ingången till borgen har varit belägen strax öster om vägen, som från Hjässatorget leder upp till Hjässan. Borgen har sedan 1965 varit föremål för omfattande röjnings- och vårdarbeten. I dessa har också ingått anläggandet av en "fornborgsstig", som utlagts på insidan av murverket i borgens norra del

muranläggning med varierande höjd, inre mått intill 0,5 m och yttre intill 1 m. Murens höjd står tydligen i förhållande till bergsslutningens lutning nedanför. Tyvärr är en mängd sten från muren utkastad eller utrasad nedanför murpartierna, vilka sålunda ursprungligen haft en högre höjd. Iakttagelser vid andra fornborgar i samband med undersökningar har visat, att borgmurarna kan ha varit påbyggda, förmodligen av någon slags stockverkskonstruktion. I Hjässaborgens väldiga muromfattning finnes mot NO och ned mot Hjässatorget en intill 2 m bred ingång, som ligger på en nivå 30 m lägre än själva krönet. Den nu brukade infarten genom muren till borgområdet, 4 m NV om den ursprungliga, skall ha blivit uppbruten för ca 30 år sedan i samband med beredskapsarbeten. En numera till stor del igenrasad mindre ingång har troligen funnits i muren mot N. Borgbergets SV del sluttar inom ett tämligen smalt parti mindre brant. Här är också anlagd en 25 m lång och 1 m bred stenmur med utsidan intill 1 m hög. En ingångsöppning i murens V del finns intill 2,5 m bred. En del sten från muren är utrasad. Denna mur ligger på en nivå 40 m lägre än borgbergskrönet. Särskilt inom norra hälften av borgområdet förekommer ett tämligen kraftigt humuslager, som kan dölja forntida grundläggningar. Sannolikt har detta synbarligen röjda område utnyttjats vid betesgången liksom vid lövtäkten för kreaturens vinterbehov. För övrigt utgjorde stora delar av Omberg under gången tid utmärkta betesmarker. Vid betesgången spelade givetvis vattenförsörjningen en betydelsefull roll. Naturliga källflöden uppdagades och utnyttjades på olika sätt och där torde offerhandlingar av skilda slag ha förekommit. En källa finns t.ex. alldeles utanför borgmuren 35 m Ö om muringången i NO. Men när ofred rådde och folk och få befann sig inom det skyddade borgområdet, måste det finnas tillgång till dricksvatten innanför den väldiga borgen. En källa eller i detta fall en ursprungligen mindre damm 16×9 m stor, numera ombildad till kärr, upptäcktes vid kartläggningen 1968 20 m N om det nämnda utsiktstornet. I den nu igenväxta dammens V kant har man sannolikt under forntiden t.o.m. anlagt en fördämningsvall, som bidragit till att hålla en hög vattennivå i dammen. Önskvärt vore att åter få se en klar vattenspegel i den gamla dammen.

Den 1,5 km N om Hjässatorget anlagda forntida borgen, kallad Borggården, kartbilden fig. 5, har en mindre omfattning, längd 150 m (NO—SV) och bredd intill 70 m. Borgberget utgöres av en mot NO utskjutande, utom i SV tämligen brant avgränsad bergrygg mellan en 50 m bred dalgång, upptagande Surmossen i O och en intill 10 m bred ravin med en halvög i V. Krönpartiet höjer sig 40 m över dalgången och den numera

utdikade Surmossen, som i sin tur ligger 190 m över havet. Denna fornborg är uppdelad i en huvudborg, omfattande borgbergets krönparti och ett något komplicerat förborgssystem i och nedanför sluttningen i NO. Siffrorna på kartbilden avser höjden i meter över Surmossen. Huvudborgens gräsbevuxna ytplan, som svagt sluttar mot NO, har en längd av 65 m (NO—SV) och en bredd intill 25 m. Vid borgområdets svagaste försvarspunkt mot SV finns ett dubblerat mursystem. En inre, mäktigt tilltagen mur eller vall på en låg avsats tvärs över höjdryggen är 28 m lång (NV—SO), ca 5 m bred, själva murkärnan ca 2 m bred och intill 3 m hög. Några stenar på murens översida har varit utsatta för stark eld, som kan tyda på en nedbränd ovanpå murkrönet påbyggd träkonstruktion. En undersökning kan lösa denna fråga. Mängder av sten ligger utrasad eller utkastad utanför detta murparti. Trolig ingång V om den höga muren. Den yttre muren, som ligger parallellt och 12 m utanför den inre, är 40 m lång, 1,5 m bred och intill 1 m hög. Ungefär på mitten av denna yttre mur finns en 2 m bred ingång. I huvudborgens NV sida finns en nära 60 m lång mur. Mot O—SO stupar borgberget mycket brant och någon beständig mur har därför icke ansetts nödvändig utmed denna sida. Fornborgssystemet, som ligger på lägre nivå NO om huvudborgen, har i N en 32 m lång stenmur, som

Fig. 4. Hjässaborgen. Del av murverket i norr från utsidan. Foto A. Lindabl

säkerligen skulle utgöra ett skydd mot ravinen och hålvägen, som ledde upp mot huvudborgens SV parti. Den i borgbergsslutningen mot NO anlagda, något krökta muren är 25 m lång, orienterad åt NO och OSO. Nedanför och SO om detta murparti finns, direkt ansluten till borgbergets nederkant och i nivå med dalgången och Surmossen, en liten förborg. Troligen har det varit en ursprunglig smal ingångsöppning i Ö. Sannolikt utgjorde det förutnämnda krökta murpartiet och denna lilla förborg ett sammanhängande skydd i fornborgens försvarssystem, speciellt tillbyggt för att hindra de inkräktare, som lyckats tränga in på Omberg och sedan försökte taga sig fram utmed den gamla kostigen mellan borgberget och Surmossen. Denna mosse var sannolikt i forntiden en tjärn.

Ombergs tredje forntida borganläggning på Borgudden vid Brotsledet, SV om Borghamn, är den minsta, längd 100 m (N—S) och bredd intill 35 m, kartbilden fig. 7. Borgområdet utgöres av en mot N sluttande, 60 m lång och 25 m bred moränbunden bergsplata, som i S omfattar en 35 × 25 m stor, 5—6 m högre liggande bergklack. Borgberget stupar mycket brant, ibland närmast lodrätt i V och i N ned till Vätterns vattenyta. Borgområdets begränsning mot Ö och mot S består av dubbelmur, eftersom terrängen här icke erbjuder ett tillräckligt, naturligt skyddande hinder. Siffrorna på kartbilden anger i meter höjden över havet. Det inre murpartiet har en längd av 80 m, själva kärnmurens bredd är ca 2—5 m och höjd 0,3—1,75 m, högsta höjd mot SO och den förbipasserande vägen från Vadstena och Borghamn mot Höje, Hjässatorget och Stocklycke och så vidare ned till Alvastra och Hästholmen. Murens utsida mot SO visar ställvis en murläggning i 4—5 skikt av längsgående, väl klivna stenar. Ingång finns i murens N del. En förmodad, ca 0,5 m bred ingång, nu något deformerad, spåras i murpartiet mot SO. Den yttre muren, som ställvis är lagd mycket nära den inre, är 100 m lång, ca 1—2,5 m bred och intill 0,5 m hög. Ingång finns i murens N del, vars norra parti är deformerat genom ras.

Under århundradena efter Kristi födelse lärde sig Ombergsbygdens invånare att använda järnet. I närheten av malmfyndplatsen preparerades det och i hemmasmedjorna skedde den slutliga behandlingen till ett fullödigt smidesjärn. De gamla, enkla av trä brukade redskapen på åker och äng etc. kunde utan större kostnader beslås och förstärkas. Nya områden kunde upptagas på bättre sätt och de olika brukningsdelarna kunde över huvud taget utnyttjas mera rationellt. På otaliga platser utvecklades nya bosättningsområden. Den allmänt förekommande enstaka gården omvandlades till ett par, tre gårdsanläggningar och utvecklades till verkliga bysamfund

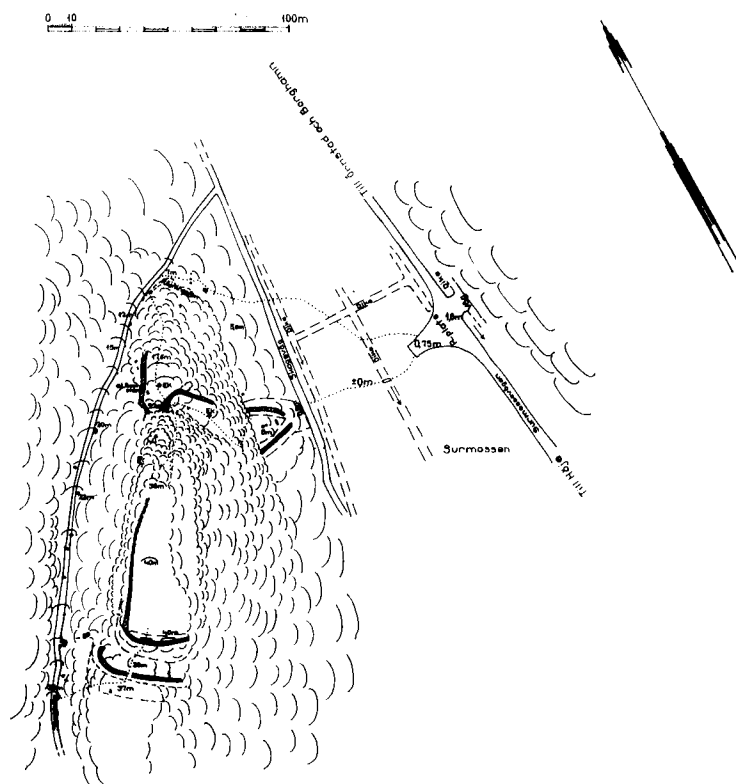

Fig. 5. Karta över fornborgen Borggården. Upprättad 1968 av förf. Den centrala delen av borgen utgörs av en plåtå med branta stup mot norr och öster. Den svagaste punkten i anläggningen, i sydväst, har skyddats av en mäktig dubbelmur. Borgen har ett strategiskt läge vid under forntiden säkerligen viktiga vägar över berget och som en vägsärr kan kanske den egenartade "skans", som ligger vid borgbergets fot på dess östra sida, tolkas

med på sina håll relativt stor kapacitet. Denna jordnära kontinuerliga utveckling torde på vissa enstaka orter kunna spåras redan omkring tiden för Kristi födelse, medan genombrottstiden i stort måste ha skett senast under 400—500-talen, en tidsperiod som också fått benämningen "vår svenska guldålder". En ny, mera stabilt grundad "högkonjunktur" gjorde sig gällande, nu baserad på inhemskt material, nämligen järnet. Och Ombergsbygdens bebyggelseenheter, säkerligen i form av flera bykoncentrationer, fick en sådan omfattning, att det blev naturligt att låta dem inordnas i en större och fastare organisationsform. Inom ramen för denna kontinuerliga bebyggelseutveckling måste man se, hur själva Omberg blev en storbygds centralpunkt i ett samordnat försvarssystem genom tillkomsten av de tre ovan beskrivna forntida borganläggningarna.

Omberg eller Ommaberget anses betyda dim(dimma)berget eller rökberget. Som bekant benämnes Ombergs nordligaste fornborg på Borgudden SV om Borghamn för "drottning Ommas borg". En intressant uppteckning, som gjordes år 1878, är väl värd att återges i detta sammanhang. Sagesmannen var en värmländsk, f.d. lotslärling och därefter skeppare, Anders Värme, som i unga år flyttat till byn Hästholmen vid Vättern närmast S om

Fig. 6. Fornborgen Borggården. Den inre muren i borgens sydvästra del
Foto A. Lindahl

Omberg. Följande beskrivning återger i vanlig skrift nämnda uppteckning om Rödgavel och Omma.

"Jätten Röd-gavel, så kallad för sitt långa, röda skägg, bodde förr inte i grotta utan i kalkhögen på Siks ägor (SO om Omberg och närmast N om Heda kyrka). Han kom en gång från sjön (Vättern) efter en fisketur. På Stocklycke ängar (nedanför Hjässaborgen) fick han se drottning Omma dansa med sitt folk. Hon ägde berget. Röd-gavel hade inte sett henne förut, ty han vågade inte ut i solskenet, den attan, då hade han runnit ihop till en sten. Men Omma, säger man, skulle varit gudlig, men kristen var hon väl inte, ty Kristus var väl inte född vid den tiden. Röd-gavel såg på dansen och hade aldrig sett så grant förr. Han sprang hem och samlade sina kära och kom tillbaka över kvinnfolken som ett yrväder. De tog var och en av fröknarna men Röd-gavel tog själva Omma och flög iväg med henne i grotta. Där började han att ha "kolifäjj" med henne. Men hon skämdes förstås att tycka om den röde fulingen. Och trolla det kunde hon nog en del, så hon kunde freda sig ur klorna på den fulingen. Hon klagade över värmen i grottan och bad jätten glänta något på dörren för att få lite frisk luft. När han gjorde det, så skapade hon om sig till en dimma, som rann ut över Hästholmsviken, tills hon kom fram till kvarnen. Där steg hon opp för Alebäcken, som kallas så, förbi Alvastra ända opp i Tåkern. Där stannade hon, ty jätten vågade inte dit, ty då drunknade han i Dagsmosse. — Hon sörjer allt sitt granna Berg. Efter en solskensdag kring Hjässan, kan man se under påföljande natt, hur det kommer liksom folk upp ur Tåkern; det är Omma och hennes fröknar, som går upp på berget vid Höjeliden och fortsätter fram till Stocklycke. Ty om natten vågar hon inte komma förbi Röd-gavels grotta, för då tog han nog henne igen. Men på morgonsidan, när solen håller på att rinna upp, då drar hon sig över sjön förbi Hästholmen och opp till Tåkern. Då kan man se fullt tydligt, att det är kvinnfolk, som är ute och går på vattnet, ty kjolarna släpar i vattnet efter dem."

Namnet Omberg kan naturligtvis vara mycket gammalt i denna äldsta östgötabygd. Tolkningen av namnet Om- eller Ommaberg som ett ångans, dimmans eller rökens berg skedde tidigast under 1800-talets förra hälft. Anders Värmes från 1800-talets senare hälft återgivna berättelse torde ge en mycket god uppfattning om att Omma framställs som den förkroppsligade dimman. Omma måtte väl närmast tolkas som ett väsenligt naturfenomen, en i mänsklig form utbildad mytgestalt. I uppteckningen framstår hennes uppkomst och väsen i lika tydlig form som myten torde ha haft, när den en gång skapades. Och att det sannolikt måste röra sig om ett sinnligt kärleksförhållande mellan Omma och jätten anges klart i sagesmannen Värmes något grova men på samma gång skämtsamma framställning. Frågan om hur långt tillbaka i tiden namnet Omberg går och sålunda hur länge föreställningen om dimbergets ägarinna, mytfiguren Omma, liksom bergets härskare, en jätte, hållits vid liv genom gångna generations-

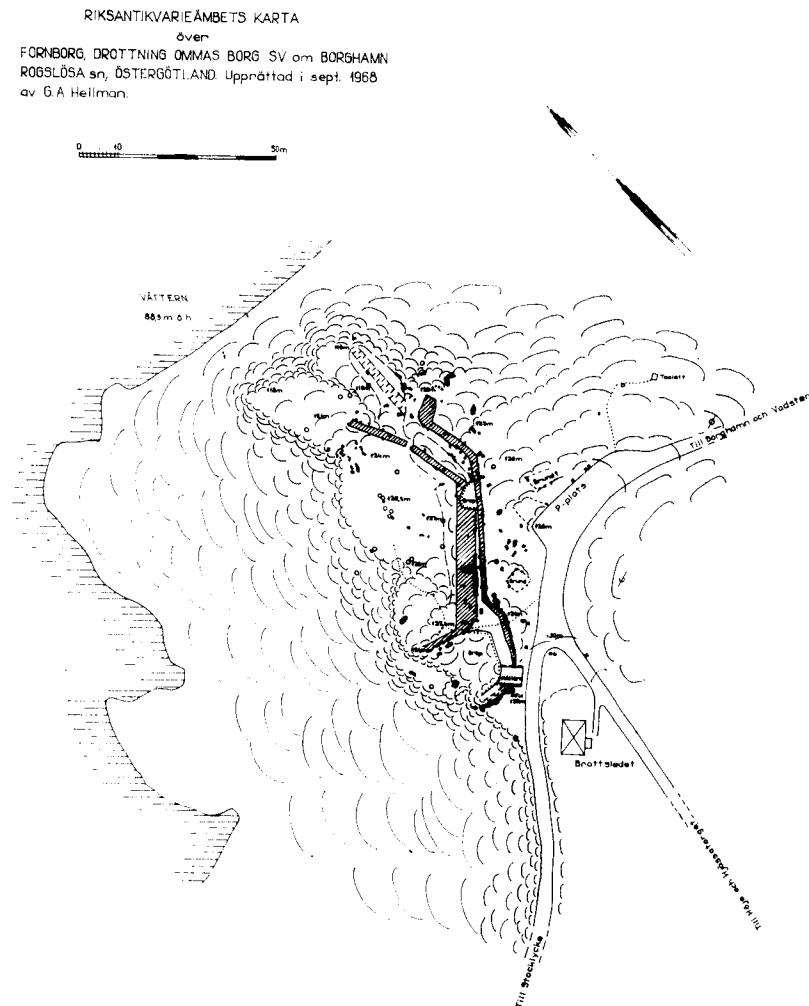

Fig. 7. Drottning Ommas borg på Ombergs nordspets har skyddsmurarna i huvudsak riktade mot öster och nordost. I övriga riktningar har de branta sluttningarna mot Vättern erbjudit tillräckligt skydd. Karta upprättad 1968 av författaren

växlingar måste åtminstone tills vidare lämnas öppna. Ur rent språklig synpunkt har väl huvudsakligen med utgångspunkt från en omfattande sagolitteratur den tanken framskyttat, att Omma skulle ha anor från århundradena närmast efter den under 400—500-talen framträdande mera stabilt förankrade bebyggelseutvecklingen.

Några smärre anteckningar huvudsakligen från 1800-talets förra hälft med anknytning till Omberg och dess forntida borgar lämnas i det följande. Ama eller Omma hade icke blott sin boning eller slott anvisat till Borguddens fornborg vid Ombergs nordända, utan hennes gravplats ansågs ligga på Hjässans krönparti. En annan uppgift antyder att mitt på Ombergs högsta spets, kallad Hjässan, låg förr en av landets småkungars grift. På slätten däromkring var upprest ett sjömärke för sjöfarande på Vättern. Här bredvid fanns en inhägnad plan med bänkar och ett bord, på vars stenskiva, som förr betäckts nämnda grift, en mängd besökare tecknat namn och årtal. I Rogslösa kyrka, byggd av täljsten, skall, som det kuriöst nog uppges, en stor ornerad kyrkdörr blivit hithämtad från en borg på Omberg. Svarta berget eller eventuellt Mörkahålkärret N om Hjässaborgen har så djupa vattenhål, liknande välvda källrar, att de kan med båt befaras; en av dem kallas Fläskhålet, emedan allmogen vid polackernas anfall under konung Sigismund år 1598 skall här ha gömt sina matvaror. — Åtskilliga källor anges framrinna här och var ur berget. Vid Stora Korsrödjan, ca 2 km norr om Borggårdens fornborg, den mellersta på Omberg, framväller Helig- eller Hällekällan, en gammal offerkälla. — Enligt Kongl. Skrivelse den 19 september 1827 blev en del av Dagsmosse föreslagen till ersättning åt de hemmansägare och boställsinnehavare, som från uråldriga tider haft rätt till bete och skog i den forna Ombergs djurgård. Denna djurgård omfattade bl.a. största delen av Omberg.

Antalet forntida borgar i vårt land uppgår till omkring 1 000 enligt riksantikvarieämbetets fornminnesinventering för den ekonomiska kartan. För Östergötlands del är antalet av dessa fornborgar ca 125. Preliminära undersökningar av några östgötska fornborgar visar, att de synes ha varit i bruk tidigast under 400—500-talen e. Kr. Det torde vara svårt att avgöra en fornborgs första anläggningstid. I många fall har fornborgar under hand förbättrats och ofta blivit tillbyggda i ett eller annat avseende. Förmodligen har en del fornborgar tillkommit under senare delen av vår forntid. Tydligt har också några tagits i bruk även under historisk tid.

Sammanfattningsvis skulle man kunna tänka sig, att Ombergs tre forntida borgar anlades ungefär samtidigt, närmast under folkvandringstiden, förslagsvis omkring år 500. Bebyggelsens utveckling och omfattning framför

allt under denna tid har klart konstaterats genom de talrika bygravfälten, som registrerats vid terränggranskningen i samband med den angivna fornminnesinventeringen. Hela Omberg—Täkernbygden kom att bilda en mäktig organisation, vars främsta uppgift sannolikt blev att ordna ett starkt försvarssystem. Tre platser på Omberg blev utslagsgivande vid den planläggning, som avsåg att dels skapa ett skydd för allt levande och för övrigt allt av värde inom denna bygd, dels att från dessa befästa platser genom utfall störa och hindra inkräktarnas framfart och förstörelselusta.

Fornborgen på Hjässan med sin stora omfattning var väl utan tvivel den mest betydelsefulla. Möjligen bildade det nedanför liggande Hjässatorget en samlingsplats, när de olika "försvarsgrenarna" skulle träda i funktion. — Borguddens forntida borg, den s.k. drottning Ommas borg längst i N torde väl, utom att vara ett allmänt skydd, framför allt haft till uppgift att till varje pris söka hindra inkräktarna att denna väg tränga in på berget. — Fornborgen Borggården, något undangömd inne på berget, skulle väl huvudsakligen bevaka en inkräktares inträngande vid den s.k. Höjeliden. Vissa iakttagelser tyder på att denna forntida borg kan ha upptagit vissa byggnadsanläggningar eller i varje fall något slag av träkonstruktioner. En dylik förmodan kan endast klarläggas vid en undersökning.

Litteratur

Haefner, Aug., Anders Värms historier. Sägner från Vätterns kust, upptecknade år 1878. Här återges "Rödgavel och Omma". Svenska Landsmål 1912, ny serie, häfte 2. Stockholm 1913.

Nerman, Birger, Ömbärg och Omma och Bil. D. En uppteckning om Omma. Språkvet. Sällsk. i Uppsala Förhandlingar, 1910—12. Uppsala 1913.

Tuneld, Eric, Geografi öfver Konungariket Sverige. Östergötland och där angiv. litt. Stockholm 1831.